

TWO METALLIC EWERS FROM GÜMÜŞHANE/KELKİT

In Islamic art, it has been seen that daily used objects as plate, cup, kettle, candlestick, censer and pot of rosewater were mostly produced from metal. In this article, we introduce and evaluate two metallic zenzem kettle which are interesting with their form and decoration on them.

Anabtar Kelimeler: Osmanlı Maden Sanatı, Zenzem İbrığı, Kuş (Horoz) Figürü

Key Words: Ottoman Metal Art, Zenzem (The Sacred Well at Mecca) Kettle, Bird (Cock) Figure.

GİRİŞ

İslam sanatında Hıristiyan dünyasında olduğu gibi, madenden yapılmış büyük boy heykeller, zafer ve mezar anıtları yoktur. Madenden, daha çok tepsi, tabak, tas, kandil, ibrik, şamdan, huburdan ve gülübdan gibi günlük kullanıma dönük eşyaların üretildiği görülmektedir. Bu makaleye konu olan madeni küçük zenzem ibrikler Gümüşhane'nin Kelkit ilçesinde ikamet eden bir şabsa atadan yadigar olarak kalmıştır. Sanatsal değer taşıyan süslemeleri ve form özellikleri bakımından bunların literatüre kazandırılmalarında fayda görülmüştür.

Her iki ibrik, formu, malzemesi, ölçüleri ve üzerindeki yazılan ve süslemeleri bakımından birbirine çok benzer şekilde ele alınmışlardır. Sadece tabanlarındaki yazılarda bazı farklılıklar tespit edilmektedir. Bir numaralı ibrik, pirinçten (bakır-çinko) imal edilmiştir ve 21 cm. yükseklikte, 16,5 cm. genişlikte olup, taban çapı 7 cm., gövde genişliği de 11 cm.dir. Oldukça kısa tutulmuş olan gövde üzerinde uçları düğümlenmiş düğüm kabarıklar dikkat çekmektedir. Etrafı yarım dairelerin birbirine bağlanmasıyla oluşturulmuş bir çerçeve ile kuşatılmış kabarıkların üzeri dilimlerle hareketlendirilmiştir. Kabarıkların arasındaki boşluklarda, oval şekilli çerçeveler içerisinde

حاجي محمد اصف Hacı Mehmed Asaf" ismi üç yere yerleştirilmiştir. Bu kişinin kimliği ile ilgili elimizde başka bir bilgi mevcut değil, fakat muhtemelen ibriğin ustası olmalıdır. Gövdenin diğer kısımlarında at nalı formundaki çerçeveler içerisine yerleştirilmiş çiçek, yaprak desenleri işlenmiştir. Gövdeye nazaran çok daha ince tutulmuş olan boynu, yukarıya doğru huni şeklinde genişlemektedir. Boyunun bir tarafına ters 'S' biçiminde ibriğin sapı monte edilmiştir. Diğer tarafına ise çeyrek hilal şeklinde ve kuş

gagasına benzer vaziyette emzik yerleştirilmiştir. Boyun üzerinde dört kuşak halinde süslemeler mevcuttur. Bunlar daha çok zikzaklar ve baklava dilimlerinin dizilişinden meydana getirilen geometrik örnekler olmakla birlikte aralarda da daha küçük boyutlarda bitkisel motifler kullanılmıştır. Alttan birinci ile ikinci kuşak arasında bir damla motifi içerisine yerleştirilmiş olarak

حاجي محمد اصف

"Hacı Mehmed Asaf" ismi tekrar edilmiştir. İbrığın hem emziğini, hem de ağız kısmını örten kapaklar vardır. Emziğin kapağının üzerinde bir, ağız kapağının sapla bağlantılı bölümünde de iki adet olmak üzere toplam üç kuş (horoz) figürü yer almaktadır. Ağız üzerini örten kapak, alttaki gövdenin daha küçük boyutlardaki bir kopyası niteliğindedir. Üzerindeki tutamağı, dilimli bir kaide üstüne oturtulmuş bir alem formundadır. Tepesine de kapaktakilere benzer bir kuş (horoz) figürü yerleştirilmiştir. Kuş (horoz) figürlerinin hepsi emzik tarafına doğru bakar vaziyette yandan vermişlerdir. İbik ve gagalarıyla baş, gövde ve kuyrukları seçilebilen kuş (horoz)lar daha ziyade stilize edilerek işlenmişlerdir. Döküm tekniğinde üretilmiş ibriğin tabanı boş bırakılmamıştır. En üstte tam olarak belirlenememekle birlikte Sultan Abdülmecid'e (1839-1861) ait olduğunu tahmin ettiğimiz bir tuğra, onun altındaki daire çerçeve içerisinde bir baskı mühür vardır. Üç satırdan oluşan mührün birinci satırı okunamamaktadır, ikinci satırda

تيمور 'Timur', üçüncü satırında da

احمد 'Ahmed' isimleri seçilebilmektedir. Tabanın tam ortasında iki tarafı şemse motifli bir kartuş içerisine

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, 25240 ERZURUM, e-mail: bayhanahmetali@hotmail.com

قد يسمر المغل الطل اليد مد

Kad yesmuru'l-müğüllu el-talle li'l-yedi meddü'n/Susuz bol su içer, ele de uzatmak düşer" ibaresi yerleştirilmiştir.

İki numaralı ibriğin tabanında tam olarak belirdenememekle birlikte Sultan Abdülmecid'e (1839–1861) ait olduğunu tahmin ettiğimiz bir tuğra ile iki tarafı şemse motifli bir kartuş içerisindeki

قد يسمر المغل الطل لليد مد

Kad yesmuru'l-müğüllu el-talle li'l-yedi meddü'n/Susuz bol su içer, ele de uzatmak düşer" ibaresi diğer ibrik ile aynıdır. Farklı olarak bu ibrikte tuğranın hemen yanına çifte oval çerçeve içerisinde

حاجي محمد آصف "Hacı Mehmed Asaf" ismi yerleştirilmiştir. Üzerinde kaydedilen bilgilerden nerede imal edildikleri tam olarak anlaşılamamakla birlikte her iki ibriğin de Şeyh Mehmed Asaf adlı bir usta tarafından XIX. yüzyılın ikinci yarısında muhtemelen Sultan Abdülmecid (1839–1861) zamanında, İstanbul'da¹ üretildikleri sanılmaktadır.

İbriklerin madeni olan ve Arapçada (altına) benzeyen anlamında 'şabah' ya da 'nuhas asfar', Farsçada 'birinc' denilen ve Türkçeye de Farsçadan geçmiş olan pirinç, içinde çinko olan bir bakır alaşımıdır. Bakır ile çinko cevheri kalamın (tutya) birlikte tasfiye edilerek, oldukça sert ve sağlam, rengi de altın gibi sarı ve parlak olan pirinç madeni elde edilir. Altına en çok benzeyen pirinç alaşımı, içinde % 20 oranında çinko bulunan bakır alaşımıdır. Pirincin içindeki çinko oranı % 40'a kadar artırılabilir; ancak pirincin çinkosu çoğaldıkça, madenin rengi beyazlaşır ve parlaklığını kaybeder. Çinko oranı azalınca da pirinç parlaklığını ve dayanıklılığını yitirir. Pirinç, M.Ö. I. Binin ilk yarısında keşfedilmiştir; fakat bu keşfin hangi tarihte ve nerede gerçekleştirildiği kesin olarak bilinmemektedir. Pirinç alaşımı, Yakın Doğu'da, M.S. XVI. yüzyıla kadar metalik bakır ile çinko cevheri karıştırılarak elde edilmiştir. Pirinci imal etmek için potaya metalik bakırla toz halinde dövülmüş çinko cevheri konmuş; ısıyla buharlaşan çinko, bakırın içine difüzlenerak, pirinç alaşımını meydana getirmiştir. Pirinç tavlanmadan işlenmez. Döküm için uygun bir malzeme olan pirinçten çok ince levhaların dövülmesi istendiği takdirde, alaşımın içindeki çinko oranının azaltılması gerekir; ancak bu durumda maden sağlamlığını ve parlaklığını kaybeder. İslam maden sanatında pirinç, XII. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren tuncun yanı sıra ve

özellikle dövme tekniğinin uygulandığı eserlerin yapımında bol miktarda kullanılmıştır.² Osmanlı döneminde tunç seyrek kullanılmış, genellikle pirinç ya da saf bakırdan parçalar üretilmiştir. Bunun başlıca nedeni, kalayın ithal mali olmasıdır. Osmanlı maden eserleri büyük ölçüde Selçuklu, İlhanlı ve Memluklu maden sanatı geleneğini sürdürür. XVI. yüzyılda diğer sanat alanlarında olduğu gibi, klasik özellikler kazanan maden sanatı, XIX. yüzyılda artık kendi geliminin devamı olmayan, özüne tamamen yabancı bir kültürün egemenliği altına girmiştir ve Avrupa beğenisi baskın olmuştur.³ Genellikle Farsça su dökme anlamındaki âbriz kelimesinin Arapçalaşmış şekli olduğu kabul edilen⁴ ibrik, aslında el yıkamak için azar azar su dökmeye mahsus uzunca bir emziği ve sapı olan karınlı ve ince boyunlu bir su kabı olarak tanımlanmaktadır.⁵ İçine zemzem suyu konulan ve hac ya da umre ziyaretini tebrik etmeye gelen misafirlere küçük fincanlar içinde zemzem suyu ikram etmeye yarayan daha küçük boyutlu olanlarına zemzemlik⁶ veya zemzem ibriği⁷ denilmektedir. Abdestliklerden farklı olarak zemzem ibriklerinin hem boyutları daha küçük, hem de emzikleri kısa ve boyun ile ağız kısmına birleşik vaziyette düzenlenmiştir. Elimizdeki kapların benzerlerine, İslam kültürüne has olmakla birlikte önceki dönemlerde pek rastlanmaz, daha çok bunların Osmanlı döneminde yaygınlaştığını söyleyebiliriz. Topkapı Sarayı Müzesi'nde altın ve gümüş leğen-ibrik takımları yam sıra kıymetli taşlarla süslü altın zemzem ibrikleri de bulunmaktadır. Bu tür madeni kullanın eşyalarına Osmanlı devrinde padişahların tuğralarının da işlendiği görülmektedir. Dolayısıyla bu zemzem ibrikleri Sultan Abdülaziz, Sultan Abdülmecid ve Sultan II. Abdülhamit zamanından altın ve gümüş ibriklerle leğen-ibrik takımlarının oluşturduğu bir grup eserle benzerlik içerisindeki. Tuğraların zaman zaman garanti belgesi niteliğinde kullanıldıkları da bilinmektedir.⁸ İbriklerin kapaklarının üzerinde yer alan kuş (horoz) figürleri hayli ilginçtir. Bunların kimliği belirlemek oldukça güçtür. Başlarının üzerindeki ibikleri dolayısıyla, belki horoz oldukları da düşünülebilir. Kuş (horoz)lar Türk sanatında çeşitli sembolik anlamların ifadesi için kullanılmıştır.⁹ Türklerin eski dini olan ve Anadolu'da etkileri özellikle Moğol akınları ile kuvvetlenen Şaman inançlarına göre, mezar taşlarında

1 Osmanlı döneminde Anadolu'da İstanbul, Bursa, Edirne, Konya, Kayseri, Erzincan, Sivas, Trabzon, Gümüşhane, Tokat, Anayasa, Kastamonu, Afyonkarahisar, Muğla Küre, Elazığ, Siirt, Gaziantep, Maraş, Mardin, Erzurum ve Diyarbakır, Anadolu dışında ise Halep ve Şam devrin önemli maden merkezleri olarak faaliyet göstermişlerdir. Ü. Erginsoy, İslam Maden Sanatının Gelişimi, İstanbul, 1978, s. 33; E. Karpuz, "Anadolu Mutfağında Kullanılan Bakır Kaplar ve Osmanlı Dönemi Örnekleri" TÜRKLER, Cilt XXII, Ankara, 2002, s. 426.

2 Ü. Erginsoy, İslam Maden Sanatının Gelişimi, İstanbul, 1978, s. 13–14; a.mlf. "Maden Sanatı", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Cilt: 2, İstanbul, 1997, s. 1138–1146

3 Ü. Erginsoy, "Maden Sanatı", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Cilt: 2, İstanbul, 1997, s. 1146–1147.

4 N. Bozkurt-S. Ertuğrul, "İbrik" Maddesi, DİA, Cilt: XXI, İstanbul, 2000, s. 372.

5 C. E. Arseven, "İbrik" Maddesi, Sanat Ansiklopedisi, Cilt: II, İstanbul, 1965, s. 767.

6 İçme zemzem suyu konulan küçük sürabi şeklinde toprak veya çini kap için bkz. C. E. Arseven, "Zemzemlik" Maddesi, Sanat Ansiklopedisi, Cilt: II, İstanbul, 1965, s. 2281.

7 N. Bozkurt-S. Ertuğrul, "İbrik" Maddesi, DİA, Cilt: XXI, İstanbul, 2000, s. 374

8 H. Ö. Banışta, Türk El Sanatları, Ankara, 1998, s. 93–95

9 H. Gündoğdu, Türk Mımarisinde Figürlü Taş Plastik (İ.U. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1979, s. 454, 461.

rastlanan hayat ağacının tepesinde duran kuş, Şaman'a öbür dünyaya geçişte yardımcıdır ya da yol gösterici ruhları sembolize eder.¹⁰ El sanatlarında farklı malzemeler üzerinde farklı tekniklerle tatbik edilen figürlerin dini veya sembolik bir anlamı olduğu düşünülmektedir. Bu figürlerden kuşlar insan ruhunun görüntüsü veya gökte uçan meleklerle benzetildiği için sevilir, saygı görürler. Kur'an-ı Kerim'de Nur Suresi'nin 41. ayetinde "... kanatlarını çırparak uçan dizi dizi kuşlar, hep Allah'ı tesbih ederler..." şeklinde zikredilmesi kuşları önemli kılmıştır. Tek kuşlar haberci ve saadet ifadesi, karşılıklı kuşlar derin sevgi ve muhabbetin simgesi, havuz başındaki kuşlar kara sevdâyı, selvi ağacına rünemiş kuşlar, bekçi veya cinlere ya da fenalıklara karşı koruyucu, yuvada kuşlar veya grup halindeki kuşlar ise aile özlemini dile getirmektedir.¹¹ Kuş faunasından olan horoz figürleri de bazı tarikat inançlarına göre kutsal kabul edilmektedir. Hacı Bektaş Veli'nin üzerine binerek keramet gösterdiği horoz figürü Allah'ı sembolleştirmiştir.¹² Diğer taraftan bazı yörelerdeki halk arasında, boroz figürünün bulunduğu yerde şeytani ruhlardan korunduğu inancı yaygındır.¹³

Kuş (horoz) sembolizmi açısından belki konumuzu oluşturan zemzem ibriklerinin üzerindeki kuş (horoz)ların daha başka anlamlar taşıdıkları düşünülebilir. Bu kapların zemzem suyu içerdiği göz önüne alınırsa buradaki kuş (horoz) figürlerinin su ile ilgili bir bereket sembolü olarak, ibriğin fonksiyonuna uygun bir anlamda başarı ile kullanılmış oldukları söylenebilir. Hatta İbrahim (A.S.)'in hanımı Hacer ile oğlu İsmail'in Mekke'ye yerleşükleri dönemde ilk olarak akınaya başlayan zemzem suyunun insanlar tarafından kutsal ve bereketli kabul edilmesinin de bir göstergesi olmalıdır. Bereket sembolü anlamında benzer bir yorum Konya/Meram Hasbey oğlu Mehmet Bey tarafından 1424 tarihinde inşa ettirilen hamamın erkekler kısmı cephesindeki kemer dolgusunda balıklarla su kuşlarının işlendiği kompozisyonda karşımıza çıkmaktadır.¹⁴ Diğer taraftan kuş figürü bu tür madeni kullanım eşyalarında, belki de aynı sembolik ifadesi sebebiyle çok rastlanan bir süsleme unsurudur. Elimizdeki örneklerle çok benzeşmeye de İslam sanatında bütün gövdesi kuş (tavus, güvercin, kartal ve ördek) şeklinde¹⁵ olan ibriklerden başka erken dönemden itibaren emzik, kapak yahut parmak dayama kısımlarından biri veya süslemeleri kuş olan ibriklerle konumuz olan örnekler arasında paralellik kurmak mümkündür.¹⁶

KAYNAKLAR

- B. Karamağaralı, Ahlat Mezartaşları, Ankara, 1992.
 C. E. Arseven, "İbrik" Maddesi, Sanat Ansiklopedisi, Cilt: II, İstanbul, 1965.
 C. E. Arseven, "Zemzemlik" Maddesi, Sanat Ansiklopedisi, Cilt: II, İstanbul, 1965.
 E. Karpuz, "Anadolu Mutfaklarında Kullanılan Bakır Kaplar ve Osmanlı Dönemi Örnekleri" TÜRKLER, Cilt: XXII, Ankara, 2002.
 E. Karpuz, "Konya'da Bulunan Hayvan Figürlü İşleme Örnekleri", 8. El Sanatları Sempozyumu (13-15 Kasım 2002), İzmir, 2005.
 G. Öney, "Anadolu'da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları", Vakıflar Dergisi, Sayı: VIII, Ankara, 1969.
 H. Gündoğdu, Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1979.
 H. Ö. Banışta, Türk El Sanatları, Ankara, 1998.
 N. Bozkurt-S. Ertuğrul, "İbrik" Maddesi, DİA, Cilt: XXI, İstanbul, 2000.
 Ş. Yetkin, "Bazı Selçuklu ve Beylikler Devri Taş Süslemeleri", Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnal'a Armağan, Ankara, 1993.
 Ü. Erginsoy, "Maden Sanatı", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Cilt: 2, İstanbul, 1997.
 Ü. Erginsoy, İslam Maden Sanatının Gelişmesi, İstanbul, 1978.

10 G. Öney, "Anadolu'da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları", Vakıflar Dergisi, Sayı: VIII, Ankara, 1969, s. 290

11 E. Karpuz, "Konya'da Bulunan Hayvan Figürlü İşleme Örnekleri", 8. El Sanatları Sempozyumu (13-15 Kasım 2002), İzmir, 2005, s. 243.

12 B. Karamağaralı, Ahlat Mezartaşları, Ankara, 1992, s. 15.

13 E. Karpuz, "Konya'da Bulunan Hayvan Figürlü İşleme Örnekleri", 8. El Sanatları Sempozyumu (13-15 Kasım 2002), İzmir, 2005, s. 243.

14 Ş. Yetkin, "Bazı Selçuklu ve Beylikler Devri Taş Süslemeleri", Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnal'a Armağan, Ankara, 1993, s. 599

15 Ü. Erginsoy, İslam Maden Sanatının Gelişmesi, İstanbul, 1978, s. 89-95, 115, 119.

16 N. Bozkurt-S. Ertuğrul, "İbrik" Maddesi, DİA, Cilt: XXI, İstanbul, 2000, s. 373.

Foto: 1-1 Nolu İbrik

Foto: 2-1 Nolu İbrik, Üstten Görünüş

Foto: 3-1 Nolu İbrik, Boyundaki Yazıt

Foto: 4- I Nolu İbrik, Gövde Üzerindeki Yazı ve Süslemeler

Foto:5- I Nolu İbrik, Tabandaki Yazı, Tuğra ve Damgalar

Foto: 6- I Nolu İbrik, Kapaktaki Figürler

Foto: 7- II Nolu İbrik

Foto: 9- II Nolu İbrik, Boyundaki Yazıt

Foto: 8- II Nolu İbrik, Üstten Görünüş

Foto: 11- II Nolu İbrik, Tabandaki Tuğra, Yazı ve Süslemeler

Foto: 10- II Nolu İbrik, Gövdedeki Süslemeler ve Yazı

Foto: 12- II Nolu İbrik, Kapaktaki Figürler.